

Inkluzivna tranzicija u obrazovanju iz razredne u predmetnu nastavu

Smjernice i preporuke za planiranje
inkluzivne tranzicije u obrazovanju

Inkluzivna tranzicija iz razredne u predmetnu nastavu

Smjernice i preporuke za planiranje inkluzivne tranzicije u odgoju i obrazovanju

Inkluzivna tranzicija iz razredne u predmetnu nastavu

Smjernice i preporuke za planiranje inkluzivne tranzicije u odgoju i obrazovanju

Izdavač:

Udruženje „Društvo ujedinjenih građanskih akcija“

www.dugabih.ba

Autorice:

Anka Izetbegović, izvršna direktorica Udruženja „DUGA“

Marina Nezirović, projektna koordinatorica Udruženja „DUGA“

Alma Kudra, projektna koordinatorica Udruženja „DUGA“

Radna grupa konsultirana za izradu Smjernica:

prof.dr. Lejla Kafedžić, Filozofski fakultet u Sarajevu, Odsjek za pedagogiju

doc.dr. Sandra Bjelan – Guska, Filozofski fakultet u Sarajevu,

Odsjek za pedagogiju

Sevdija Kujović, predsjednica Udruženja "Život s Down sindromom Federacije Bosne i Hercegovine"

Almir Pleh, direktor Osnovne škole „Hasan Kikić“, Sarajevo

Azemina Macić, pedagoginja Osnovne škole „Hasan Kikić“, Sarajevo

Admira Hrelja, socijalna radnica Osnovne škole „Hasan Kikić“, Sarajevo

Maja Cucak, profesorica razredne nastave u Osnovnoj školi „Hasan Kikić“, Sarajevo

Lejla Đerzić, nastavnica predmetne nastave u Osnovnoj školi „Hasan Kikić“, Sarajevo

Lektura:

Dženan Memišević – Hrlović

Korektura i redaktura:

Udruženje „Društvo ujedinjenih građanskih akcija“

Dizajn i DTP:

Jordan Studio

Sarajevo, 2021. godina

Smjernice su nastale u okviru projekta

„Inkluzivna tranzicija za dijete i porodicu“

koji je finansijski podržalo Ministarstvo za obrazovanje,

nauku i mlade Kantona Sarajevo

Sadržaj

Uvod	5
Pojmovi i definicije	7
1. Temeljna polazišta za izradu smjernica za inkluzivnu tranziciju iz predmetne u razrednu nastavu	12
1.1. Sažetak "Analize prepreka prilikom tranzicije iz razredne u predmetnu nastavu"	16
2. Tranzicija u odgoju i obrazovanju	17
2.1. Izazovi tranzicije i kontinuiranost	21
2.2. Prevazilaženje prepreka	22
2.3. Refleksije uspješne tranzicije	23
2.4. Planiranje tranzicije iz razredne u predmetnu nastavu za djecu s teškoćama u razvoju	25
3. Smjernice za inkluzivnu tranziciju	26
3.1. Koraci ka uspješnoj tranziciji učenika	28
4. Preporuke	37
5. Literatura	38
6. Obrasci za portfolij učenika	41

Uvod

Udruženje "Društvo ujedinjenih građanskih akcija (Udruženje "DUGA") izradilo je **Smjernice za inkluzivnu tranziciju iz predmetne u razrednu nastavu**. U periodu od oktobra 2020. do februara 2021. godine realiziran je proces izrade Dokumenta koji je podrazumijevao pripremu upitnika za učenike, roditelje i nastavnike, desk istraživanje i realizaciju kvantitativne analize dobivenih podataka. U istraživanju je učestvovala 21 osnovna škola. Upitnik za nastavnike popunio je 181 nastavnik. Upitnik za roditelje/staratelje popunilo je ukupno 564 osoba. Upitnik za učenike popunilo je ukupno 549 učenika.

Smjernice za planiranje inkluzivne tranzicije u obrazovanju nastale su u okviru projekta "**Inkluzivna tranzicija za dijete i porodicu**", kojeg je Udruženje "DUGA" realiziralo uz podršku **Ministarstva za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo** u periodu od oktobra 2020. do februara 2021. godine. Projektom je promovirana kvalitetna inkluzivna tranzicija unutar školskog sistema, doprinoseći tako izgradnji inkluzivne zajednice u kojoj se svaki pojedinac (dijete, roditelj, nastavnik) razvija i djeluje shodno njegovim mogućnostima, interesiranjima i željama.

Izrada Smjernica za inkluzivnu tranziciju iz predmetne u razrednu nastavu je logičan slijed aktivnosti i inicijativa koje je realiziralo Udruženje "DUGA" u oblasti inkluzivnog obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Višegodišnje iskustvo u radu s djecom, roditeljima i nastavnicima, te poznavanju prilika i trendova kada je u pitanju školovanje djece s teškoćama u razvoju/invaliditetom u Kantonu Sarajevo i Bosni i Hercegovini stvorio je bazu za pokretanje ovog Projekta. Pitanje tranzicije u obrazovanju i teškoće s kojima se suočavaju djeca, njihovi roditelji/staratelji i nastavnici su prepoznati kao poziv za uspostavljanje okvirnog dokumenta koji bi mogao poslužiti kao dobra osnova za uspostavljanje

Inkluzivna tranzicija iz razredne u predmetnu nastavu

Smjernice i preporuke za planiranje inkluzivne tranzicije u odgoju i obrazovanju

mehanizma tranzicije u obrazovanju. Indikatori za praćenje implementacije inkluzivnog obrazovanja u skladu s članom 24. Konvencije o pravima osoba s invaliditetom su poslužili kao okvir za razvijanje Dokumenta.

Važno je napomenuti da se Dokument naslanja na međunarodne dokumente koje je potpisala i ratificirala Bosna i Hercegovina, u prvom redu na Konvenciju o pravima djeteta i Konvenciju o pravima osoba s invaliditetom.

Dokument Smjernice za inkluzivnu tranziciju iz predmetne u razrednu nastavu se sastoji od temeljnih polazišta inkluzivnog obrazovanja, sažetaka rezultata istraživanja, koraka u planiranju kvalitetne tranzicije iz razredne i predmetne nastave te preporuka za planiranje tranzicije u obrazovanju.

U prilozima su dati obrasci kao resursi za planiranje i upitnici za učenike, roditelje/staratelje i nastavnike koji su korišteni u analizi.

Osoblje Udruženja "DUGA" je pri izradi Dokumenta konsultiralo predstavnice akademske zajednice, roditelje, te menadžment škole, stručne saradnike, nastavnike i učitelje.

NAPOMENA: Pojmovi koji se u ovom dokumentu koriste za osobe u muškom rodu su neutralni i odnose se na osobe muškog i ženskog spola.

Pojmovi i definicije

Inkluzija u kontekstu obrazovanja odnosi se na proces reagiranja na različitost s ciljem prevazilaženja prepreka u učenju i učešću sa naglaskom na one osobe koje mogu biti u opasnosti od marginalizacije, isključenja ili neuspjeha (Evropska agencija 2013, 11).

Inkluzivno obrazovanje je suštinski kvalitetno obrazovanje, pojam "inkluzivno" ističe da je kvalitetno obrazovanje osigurano za svu djecu i mlade ljude. Ono se u isto vrijeme odnosi na sistem (naprimjer inkluzivne škole, sisteme inkluzivnog obrazovanja) i na osobe (naprimjer biti angažiran ili učestvovati u obrazovanju, realiziranju prava na obrazovanje). Sljedeće definicije inkluzivnog obrazovanja koje su u skladu sa članom 24. Konvencije o pravima osoba s invaliditetom dodate su u cilju informiranja i boljeg razumijevanja: *Inkluzivno obrazovanje podrazumijeva obrazovna okruženja koja prilagođavaju nastav ne planove i programe zahvaljujući obučenom, stručnom i osviještenom nastavnom kadru prema mogućnostima svakog učenika tako da je obrazovanje u redovnim školama dostupno svim učenicima bez diskriminacije. Inkluzivno obrazovanje se odnosi na mogućnost škole da osigura kvalitetno obrazovanje svoj djeci, bez obzira na njihove različitosti. Obrazovanje koje je zasnovano na pravu svih učenika na kvalitetno obrazovanje koje ispunjava osnovne potrebe za učenjem i obogaćuje živote. Fokusira se naročito na ranjive i marginalizirane grupe, te teži razvoju punog potencijala svakog pojedinca. "Inkluzivno obrazovanje je proces u kojem se uzima u obzir i odgovara na različitost potreba svih učenika putem povećanja učešća u učenju, kulturama i zajednicama ismanjenja isključenosti izi u okviru sistema obrazovanja. Inkluzivno obrazovanje podrazumijeva izmjene i modifikacije sadržaja, pristupa, struktura i strategija, sa zajedničkom vizijom koja obuhvata svu djecu odgovarajućeg uzrasta i uvjerenjem da država ima odgovornost da obrazuje svu djecu."*¹

¹ UNESCO (2005) Guidelines for Inclusion: ensuring access to education for all, Paris.

Individualni tranzicijski plan predstavlja individualiziranu podršku učeniku tokom perioda privikavanja na novu školsku sredinu, kako bi se osigurali optimalni uvjeti za uključivanje i napredovanje djeteta. Podrška se fokusira na područja: *brig o sebi, mentalnog/emocionalnog zdravlja, društvenog blagostanja i akademskog uspjeha*. To nije individualni obrazovni plan (IOP), ali može biti njegov dio. Tranzicijski plan je plan podrške za učenika i porodicu, odnosi se na duži vremenski period i obuhvata aktivnosti koje odrasli koji se bave djetetom u porodici i školi planiraju i realiziraju kako bi olakšali proces prelaska na sljedeći nivo obrazovanja.

Invaliditet je razvojni proces i nastaje kao rezultat djelovanja osoba s oštećenjem i prepreka koje proizlaze iz stajališta njihove okoline, te iz prepreka koje postoje u okolini, a koje sprečavaju njihovo potpuno i djelotvorno sudjelovanje u društvu ravnopravno s drugim članovima tog društva.²

Komunikacija obuhvata jezik, prikazivanje teksta, Brajevo pismo, znakovni jezik, taktilnu komunikaciju, krupnu štampu, pristupačne multimedijijske sadržaje, pisanoj komunikaciji, zvučne zapise, jednostavan jezik, ličnog čitača i augmentativne i alternativne modele, sredstva i oblike komunikacije, uključujući pristupačne informaciono-komunikacione tehnologije.

“Kvalitetno obrazovanje” podrazumijeva da obrazovanje:

- a) omogućava pristup učenju svim učenicima, posebno onima koji spadaju u ranjive kategorije, prilagođeno njihovim potrebama;
- b) osigurava bezbjedno i nenasilno okruženje za učenje gdje se poštuju svaprava;
- c) razvija ličnostitalente, te intelektualne i fizičke sposobnosti učenika, ohrabrujući ih da završe obrazovni program u koji su se upisali;
- d) promovira demokratiju, poštuje ljudska prava i socijalnu pravdu u

² Preamble Konvencije o pravima osoba s invaliditetom.

- okruženju učenja koje prepoznaće potrebe svih učesnika;
- e) omogućava učenicima da razvijaju odgovarajuće kompetencije, samopouzdanje i kritičko razmišljanje, pomažući im tako da postanu odgovorni građani sa većom mogućnosti zaposlenja;
 - f) prenosi univerzalne i kulturne vrijednosti učenicima osposobljavajući ih da sami donose odluke;
 - g) potvrđuje rezultate formalnog i neformalnog učenja na transparentan način koji se zasniva na objektivnoj procjeni, što omogućava priznanje stečenog znanja i kompetencija za dalje studije, zaposlenje i druge ciljeve;
 - h) ima na raspolaganju kvalificirane nastavnike koji su posvećeni stalnom profesionalnom razvoju;
 - i) nije podložno korupciji.

Teškoća u razvoju - poznat i kao „teškoća u razvoju djeteta“. Oštećenje koje obično postaje uočljivo prije ili tokom rođenja ili dojenačke dobi, djetinjstva ili adolescencije. Definira se prema normama vezanim za određenu dob. Može biti genetska ili stečena, a obično traje cijeli život. Može uzrokovati teškoće u jeziku i govoru, kretanju, učenju i samostalnom življjenju. Primjeri uključuju poremećaje autističnog spektra, cerebralnu paralizu, gubitak sluha, teškoće u intelektualnom razvoju i oštećenja vida.

Pristupačnost je koncept koji sagledava u kolikoj mjeri okolina, usluga ili proizvod omogućava pristup najvećem mogućem broju ljudi, naročito osobama s invaliditetom.

Razumna prilagodba - Prema članu 2. UN Konvencije o pravima osoba s invaliditetom, "Razumno prilagođavanje znači neophodno i odgovarajuće prilagođavanje i podešavanje koja ne predstavljaju nerazmjerne ili neprimjerno opterećenje da bi se u pojedinačnom slučaju, tamo gdje je to potrebno, osobi s invaliditetom osiguralo uživanje ili korištenje svih ljudskih prava i temeljnih sloboda na ravnopravnoj osnovi s drugima."

Inkluzivna tranzicija iz razredne u predmetnu nastavu

Smjernice i preporuke za planiranje inkluzivne tranzicije u odgoju i obrazovanju

Razumno prilagođavanje u sistemu obrazovanja predstavlja odgovarajuća podešavanja (stručna, programska, didaktička, metodička, različiti kreativni načini pristupa) kojima se učenicima s invaliditetom omogućava i olakšava pristup općem obrazovanju i stjecanje potrebnih znanja i vještina na ravnopravnoj osnovi sa vršnjacima. Za razliku od obaveze osiguranja opće pristupačnosti, obaveza osiguravanja razumnog prilagođavanja stupa na snagu od momenata kada je dijete zatraži, odnosno kad se prepozna da će dijete trebati neka prilagođavanja kako bi moglo učiti i ucestvovati u obrazovnom procesu kao i druga djeca, vršnjaci sa kojima ide u razred. Dužnost da se izvrše razumna prilagođavanja izjednačena je sa poduzimanjem koraka kojim bi se osiguralo najbolje moguće obrazovanje za učenike sa invaliditetom. Cilj razumnog prilagođavanja je da svako dijete sa invaliditetom dobije kvalitetno obrazovanje koje će nabolje biti prilagođeno njegovim sposobnostima.

Primjer: Škola u kojoj se školuje učenik s oštećenjem sluha odlučuje bez savjetovanja s učenikom instalirati induksijsku (slušnu) petlju u svim učionicama jer je to jedan od načina da se omogući pristupačnost informacijama i komunikacija. Međutim učenik ne koristi slušni aparat i nema koristi od induksijske petlje. Učenik može očitavati s usana, te bi razumno prilagođavanje u ovom slučaju bilo da se svi zaposlenici i učenici okrenu prema učeniku dok s njim razgovaraju, kako bi mogao jasno vidjeti njihove usne. Ovo ne zahtijeva nikakva finansijska izdvajanja. U slučaju da učenik koristi znakovni jezik za komunikaciju, onda je učeniku potrebno osigurati tumača znakovnog jezika ili nastavno osoblje i učenici trebaju savladati znakovni jezik kako bi mogli komunicirati sa učenikom s oštećenjem sluha.

Tranzicija u odgoju i obrazovanju podrazumijeva situacije kada dijete prelazi:

- iz kućnog okruženja ili predškolske ustanove u osnovnu školu
- iz razredne u predmetnu nastavu

- iz osnovne u srednju školu
- iz srednje škole na visokoškolsku instituciju.

Planskom i strukturiranom tranzicijom u odgoju i obrazovanju smanjuje se mogućnost nepredvidljivih situacija i izazova za dijete i porodicu, ali isto tako i za školu i nastavno osoblje. Proces tranzicije utječe na to kakva će biti adaptacija učenika na novu sredinu, zahtjeve i očekivanja, te da li će se uspostaviti osnove za dalje uspješno školovanje.

1. Temeljna polazišta za izradu smjernica za inkluzivnu tranziciju iz predmetne u razrednu nastavu

Indikatori za praćenje implementacije inkluzivnog obrazovanja u skladu sa članom 24. Konvencije o pravima osoba s invaliditetom je ključni dokument koji je poslužio kao polazište za izradu Smjernica. Indikatori su temeljeni na najznačajnijim međunarodnim dokumentima koji promoviraju značaj i vrijednosti inkluzivnog obrazovanja i prava svakog djeteta na kvalitetno obrazovanje: Konvencija Ujedinjenih naroda o pravima djeteta (CRC, 1989), Konvencija Ujedinjenih naroda o pravima osoba s invaliditetom (CRPD, 2006), Svjetska deklaracija o obrazovanju za sve (1990), Standardna pravila o izjednačavanju mogućnosti za osobe s invaliditetom Ujedinjenih naroda (1993) i Deklaracija iz Salamanke i okvirni principi za akciju (1994).

Jednom od definicija se naglašava da inkluzija obuhvata proces sistemske reforme koja sadrži promjene i modifikacije u sadržaju, metodama nastave, pristupima, strukturama i strategijama u obrazovanju za prevazilaženje prepreka, sa vizijom koja služi da osigura svim učenicima relevantne starosne dobi, iskustvo ravnopravnog i participativnog učenja i okruženja koje najbolje odgovara njihovim potrebama i željama.

Osnovne karakteristike inkluzivnog obrazovanja (prema Općem komentaru Odbora za prava osoba s invaliditetom UN na član 24. Konvencije o pravima osoba s invaliditetom):

- a) Pristup cjelovitom sistemu: Ministarstva obrazovanje moraju osigurati da su svi resursi uloženi za unapređenje inkluzivnog obrazovanja i za uvođenje i izgradnju potrebnih promjena u institucionalnim kulturama, politikama i praksama.

- b) Cjelovito okruženje obrazovanja: Posvećeni menadžment obrazovnih institucija je neophodan kako bi se uvele i izgradile kulture, politike i prakse kojim se postiže inkluzivno obrazovanje na svim nivoima: razredne nastave i odnosa unutar razreda, sastanaka vijeća, nadzora nastavnog osoblja, usluga savjetovanja i medicinske zaštite, školskih putovanja, izdvajanja budžetskih sredstava i prilikom susreta sa roditeljima učenika s i bez invaliditeta kada je to izvodivo, lokalne zajednice ili šire javnosti.
- c) Pristup cjelovitoj osobi: Priznaje se sposobnost svake osobe da uči, a visoka očekivanja se utvrđuju za sve učenike, uključujući i učenike s invaliditetom. Inkluzivno obrazovanje nudi fleksibilne nastavne planove i programe, metode učenja i nastave prilagođene različitim intenzitetima, zahtjevima i stilovima učenja. Ovaj pristup podrazumijeva pružanje podrške, razumna prilagođavanja i ranu intervenciju, tako da su svi u mogućnosti ispuniti svoj potencijal. Pri planiranju nastavnih aktivnosti fokus je na učeničkim kapacitetima i težnjama prije nego na sadržaju. Posvećen je ukidanju segregacije u obrazovnom okruženju, osiguravajući inkluzivno obučavanje u pristupačnim okruženjima za učenje s odgovarajućim podrškama. Obrazovni sistem mora pružiti personalizirani obrazovni odgovor, prije nego što se očekuje od učenika da se uklopi u sistem.
- d) Podrška nastavnom osoblju: Nastavno osoblje i ostali zaposlenici dobivaju obrazovanje i osposobljavanje koje im daje temeljne vrijednosti i sposobnosti da podrže inkluzivno okruženje za učenje, koje uključuje i nastavno osoblje s invaliditetom. Inkluzivna kultura pruža pristupačno i stimulativno okruženje koje potiče rad kroz saradnju, interakciju i rješavanja problema.
- e) Poštovanje i vrednovanje različitosti: Svi članovi učeničke zajednice su jednako prihvaćeni, uz poštovanje različitosti na osnovu, između ostalog, invaliditeta, rase, boje kože, spola, jezika, lingvističke kulture, religije, političkog ili drugog mišljenja, nacionalnog, etničkog,

urođeničkog ili socijalnog porijekla, imovine, rođenja, starosti ili drugog statusa. Svi učenici se moraju slušati i osjećati vrednovanim, poštovanim i uključenim. Postoje djelotvorne mjere za sprečavanje zlostavljanja i nasilništva. Inkluzija primjenjuje individualni pristup učenicima.

- f) Prijateljsko okruženje prema učenju: Inkluzivna okruženja za učenje moraju stvoriti pristupačno okruženje u kojem se svi osjećaju sigurnim, podržanim, stimuliranim i imaju mogućnost da se izraze, s jakim naglaskom na uključivanje samih učenika u izgradnju pozitivne školske zajednice. Priznaje se vrijednost vršnjačkoj grupi u učenju, izgradnji pozitivnih odnosa, prijateljstva i prihvatanja.
- g) Djelotvorne tranzicije: Učenici s invaliditetom dobivaju podršku kako bi se osigurala djelotvorna tranzicija od učenja u školi do stručnog i visokog obrazovanja, i konačno do zapošljavanja. Razvijaju se učeničke sposobnosti i povjerenje i učenicima se osigurava razumno prilagođavanje i jednakost u pogledu postupaka ocjenjivanja i ispitivanja kao potvrde njihovih sposobnosti i postignuća na ravnopravnoj osnovi s drugima.
- h) Uvažavanje partnerstava: Potiču se udruženja učitelja, učenički savezi, OOSI, školska vijeća, udruženja roditelja/nastavnog osoblja i druge školske grupe za podršku, kako formalne tako i neformalne, da povećaju svoje razumijevanje i znanje o invaliditetu. Uključenost roditelja/staratelja i zajednice mora se posmatrati kao vrijednost sa resursima i snagama koje mogu dati značajan doprinos. Odnos između okruženja za učenje i šire društvene zajednice treba biti prepoznat kao put prema inkluzivnim društvima.
- i) Monitoring: Kao kontinuirani proces, inkluzivno obrazovanje se mora pratiti i evaluirati redovno još novi kako bi se osigurala da se segregacija ili integracija ne događa bilo formalno ili neformalno. Monitoring, prema članu 33. Konvencije treba uključiti osobe s invaliditetom,

uključujući djecu i osobe koje trebaju intenzivnu podršku, kroz OOSI, kao i roditelje ili staratelje djece s invaliditetom gdje je to prikladno. Indikatori invaliditeta-inkluzije se moraju razviti i koristiti u skladu s Agendom za održivi razvoj 2030.

Tranzicija u obrazovanju za učenika s teškoćom u razvoju/invaliditetom znači ispunjavanje, te identifikaciju prava na personalizirani odgoj i obrazovanje, razumnu prilagodbu te identifikaciji i uklanjanje prepreka koje onemogućavaju dostizanje individualnih ciljeva. Uključivanjem djeteta u proces planiranja, njegove porodice, vršnjaka i odraslih koji ga najbolje poznaju stvaraju se uvjeti za osobno usmjereno planiranje i pristupe koji povećavaju osjećaj pripadnosti zajednici u kojoj osoba uči i djeluje.

1.1. Sažetak "Analize prepreka prilikom tranzicije iz razredne u predmetnu nastavu"

Sažetak rezultata istraživanja

„Analiza prepreka prilikom tranzicije iz razredne u predmetnu nastavu u školama u Kantonu Sarajevo“

- Postoji **saradnja i razmjena informacija** o svakom učeniku.
- Učenici imaju **podršku** nastavnika i drugog školskog osoblja pri tranziciji.
- 48% učenika je imalo **nejasnoću vezanu za učenje** kada su prešli u predmetnu nastavu.

- 20% nastavnika, 19% roditelja/staratelja i 34% učenika smatra da **prostor njihove škole nije prilagođen** učenicima s invaliditetom
- 20% nastavnika, 22% roditelja/staratelja i 25% učenika nije sigurno da li su učenici s invaliditetom i njihovi roditelji/staratelji **uključeni u proces planiranja aktivnosti**.

GENERALNE TRANZICIJSKE PRAKSE

- 26% nastavnika nije sigurno da li u njihovoj školi postoji **tranzicijsko planiranje**.
- 14% nastavnika tvrdi da **ne postoji koordinator za tranziciju** u školi.
- Roditelji/staratelji se djelimično slažu da postoje **tranzicijske prakse** u školi koju pohađa njihove dijete.

RAD S UČENICIMA S INVALIDITETOM

- Više od 50% nastavnika se slaže da se u njihovoj školi **prate i bilježe postignuća učenika s invaliditetom** u svim razvojnim područjima.
- Nastavnici se djelimično slažu da **koriste standardizirane obasce** za praćenje procesa tranzicije učenika.
- Nastavnici nisu sigurni da li se u njihovoj školi primjenjuje **Osobno usmjereno planiranje**.

- 20% nastavnika nije sigurno postoji li u njihovoj školi **podrška roditelja/staratelja** prilikom kreiranja individualnih planova i programa za učenike/ce s invaliditetom.
- 25% učenika nije sigurno da li nastavnici prave **poseban plan za pojedine učenike**.

INKLUZIVNE NASTAVNE PRAKSE I AKTIVNOSTI

- 17% učenika smatra da nastavnici **ne brinu o njihovim osjećanjima**.
- 19% učenika ima potreškoće pri prelazu u predmetnu nastavu jer imaju puno novih predmeta i potrebno je više učiti da bi se dobile dobre ocjene (18%).

2. Tranzicija u odgoju i obrazovanju

Tranzicija u obrazovanju **podrazumijeva situacije** kada dijete prelazi:

- iz kućnog okruženja ili predškolske ustanove u osnovnu školu
- iz razredne u predmetnu nastavu
- iz osnovne u srednju školu
- iz srednje škole na visokoškolsku instituciju.

Tranzicija iz razredne u predmetnu nastavu je izazov za svako dijete. U uzrastu kada prelazi u predmetnu nastavu, dijete doživljava razvojne promjene koje obuhvataju fiziološke promjene, kao i njegov odnos prema sebi i drugima: roditeljima, nastavnicima, vršnjacima. **Prelaskom u predmetnu nastavu, dijete mora odgovoriti izazovima na emocionalnom, socijalnom, spoznajnom i fizičkom planu, te se prilagoditi novonastalim okolnostima.** Odvaja se od učitelja s kojim je proveo četiri ili pet godina i uspostavlja komunikaciju sa više nastavnika, pri čemu se istovremeno mora prilagoditi drugačijim očekivanjima, većem opterećenju uslijed povećanog broja predmeta, kao i drugačije izloženim i organiziranim nastavnim sadržajima. Istraživanja pokazuju da u predmetnoj nastavi uspjeh često opada, odjeljenje koje je funkcionalno kao zajednica se raslojava, stara prijateljstva se prekidaju, nova nastaju i javlja se rivalstvo. **Stres zbog prelaska u predmetnu nastavu** pojačava se još više ako u školi postoji praksa formiranja novih odjeljenja.

Planskom i strukturiranom tranzicijom u odgoju i obrazovanju **smanjuje se mogućnost nepredvidljivih situacija i izazova** za dijete i porodicu, ali isto tako i za školu i nastavno osoblje.

Tranzicija je **koordiniran set aktivnosti** za dijete s teškoćama u razvoju koji je:

- usmjeren na rezultate
- fokusiran na poboljšanje akademskog i funkcionalnog uspjeha

Inkluzivna tranzicija iz razredne u predmetnu nastavu

Smjernice i preporuke za planiranje inkluzivne tranzicije u odgoju i obrazovanju

- zasnovan na individualnim potrebama, snagama, željama i interesiranjima učenika
- uključuje instrukcije, relevantne servise podrške, iskustveno učenje u zajednici.

Planiranje **inkluzivne tranzicije bazirano je na sljedećim principima:**

- svako dijete zaslužuje podršku prilikom perioda tranzicije – kada dijete ima potrebnu podršku proces tranzicije i adaptacije postaje lakši
- odnosi su ključni – kvalitetna tranzicija bazirana je na međusobnom povjerenju i uvažavanju
- uvažavanje identiteta djeteta – svako dijete je individua, a tranzicijski planovi trebaju biti fleksibilni i odgovoriti na potrebe djeteta
- značaj saradnje – u kreiranje tranzicijskih planova uključiti dijete, roditelje/staratelje, nastavnike, stručnjake, vršnjake
- otvorena komunikacija i okruženje bez barijera
- efektivno planiranje vremena za izradu tranzicijskih planova
- pitajte djecu – ključno je pitati dijete šta treba i aktivno slušati.

Principi za planiranje inkluzivne tranzicije usklađeni su s **Indikatorima za inkluzivno obrazovanje.³**

³ Udruženje "DUGA" je u partnerstvu s organizacijom MyRight-Empowers People with Disabilities BiH izradilo "Indikatore za praćenje implementacije inkluzivnog obrazovanja u skladu sa članom 24. Konvencije o pravima osoba s invaliditetom", <https://dugabih.ba/indikatori-inkluzivnog-obrazovanja/>.

Tranzicija u legislativi

Indikator 4.1. Uspostavljena su pravila/procedure koje promoviraju integrirani pristup s naglaskom na procjenu potrebne podrške u učenju za dijete uzimajući u obzir akademske, ponašajne, socijalne i emocionalne potrebe, ali i faktore okruženja s ciljem uklanjanja prepreka i stvaranja odgovornog i senzibiliziranog pristupa i razumijevanja snaga i potreba djece/učenika s invaliditetom koja obavezno uključuju, ali se i ne ograničavaju na:

4.1.6. Izradu razvojnih mapa, individualnih tranzicijskih programa, individualnih obrazovnih programa (DUGA, MyRight, Sarajevo, 2020).

Tranzicija u učešću

Indikator 4.5. Djeca s invaliditetom dobivaju podršku u procesu tranzicije iz jednog odgojno-obrazovnog nivoa u drugi uz osiguravanje razumnog prilagođavanja i jednakosti u postupku ocjenjivanja i ispitanja kao potvrde njihovih sposobnosti i postignuća na ravnopravnoj osnovi s drugima (DUGA, MyRight, Sarajevo, 2020).

Tranzicija u finansiranju obrazovanja

Indikator 2.2. Odgovarajuće finansiranje je dodijeljeno za identifikaciju potreba i odgovarajuće usluge za prelazak učenika s invaliditetom između različitih etapa obrazovanja (od predškolskog obrazovanja do osnovne, od osnovne do srednje škole te od srednje do univerziteta), kako bi se podržala tranzicija iz jedne faze u drugu (DUGA, MyRight, Sarajevo, 2020).

Dobra **tranzicijska praksa** obuhvata akcije, mjere i postupke koje poduzima odgojno-obrazovna ustanova u saradnji s porodicom, a

Inkluzivna tranzicija iz razredne u predmetnu nastavu

Smjernice i preporuke za planiranje inkluzivne tranzicije u odgoju i obrazovanju

kojima se: osigurava da školska sredina bude bezbjedno i poticajno mjesto za učenje i druženje; doprinosi socijalnoj i emotivnoj dobrobiti djeteta; utječe na prilagođavanje novoj sredini; potiče razvijanje pozitivnog stava o školi i školovanju; doprinosi uspješnosti u učenju i omogućava kontinuitet školovanja

(CIP – Centar za interaktivnu pedagogiju, 2013).

Smjernice i preporuke koje slijede nastale su na osnovu Istraživanja "Analiza prepreka prilikom tranzicije iz razredne u predmetnu nastavu u školama u Kantonu Sarajevo" koje je realizirano u januaru 2021. Istraživanje je sproveo Udruženje "DUGA" uz finansijsku podršku Ministarstva za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo. U istraživanju je učestvovala 21 osnovna škola. Upitnik za nastavnike popunio je 181 nastavnik. Upitnik za roditelje/staratelje popunilo je ukupno 564 osoba. Upitnik za učenike popunilo je ukupno 549 učenika. **Ove se smjernice, zajedno sa svim pratećim materijalima i resursima, odnose na period tranzicije učenika iz razredne u predmetnu nastavu.**

2.1. Izazovi tranzicije i kontinuiranost

Različita **očekivanja** razrednih i predmetnih nastavnika u odnosu na učenike:

- 48% učenika je imalo određenih nejasnoća vezanih za učenje kada su prešli u predmetnu nastavu, što ukazuje na to da nisu svi učenici detaljno upoznati s onim što ih vezano za učenje čeka u predmetnoj nastavi (*DUGA, 2021*).

Razlike u **profesionalnoj misiji**:

- Razredna nastava: podrška u učenju i razvoju djece, te usvajanju vrijednosti, stavova i navika
- Predmetna nastava: podučavanje predmetnog gradiva, ograničeni nastavnim planom i programom, te standardima.

Razilaženje **pedagoškog fokusa**:

- Razredna nastava: fokus na procesu učenja i usvajanja znanja i vještina
- Predmetna nastava: fokus na postignućima, rezultatima, znanju.

Najveći procenat učenika odgovara da im poteškoću pri prelazu u predmetnu nastavu predstavlja činjenica da imaju **puno novih predmeta** te da je potrebno **više učiti** da bi se doabile dobre ocjene (*DUGA, 2021*).

Razvojni kontinuitet:

- Prijenos informacija o učeniku

26% nastavnika nije sigurno da li u njihovoј školi postoji tranzicijski plan (*DUGA, 2021*).

- Saradnja s roditeljima

22% roditelja/staratelja nije sigurno da li su učenici aktivno uključeni u proces planiranja aktivnosti. 25% učenika nije sigurno da li nastavnici prave poseban plan za pojedine učenike, što govori da nisu upoznati da li se pravi poseban plan za pojedine učenike i da **ne učestvuju u njegovom kreiranju** (*DUGA, 2021*).

Prepreke za uspješnu tranziciju iz razredne u predmetnu nastavu

- Institucionalne – Nepostojanje adekvatnog zakonskog okvira dovodi do sporadične primjene određenih tranzicijskih programa i tehnika koje nisu sistematizirane i prepoznate u svim odgojno-obrazovnim ustanovama.
- Fizičke – Petina nastavnika smatra da **prostor njihove škole nikako nije prilagođen učenicima s invaliditetom**, a čak 19% roditelja/staratelja navodi da prostor nije pristupačan svim učenicima. Učenici u prosjeku najčešće nisu sigurni u prilagođenost prostora škole, a 34% učenika/ca smatra da prostor njihove škole nije prilagođen učenicima s invaliditetom (*DUGA, 2021*).
- Psihosocijalne – 20% učenika odgovorilo je da nisu sigurni da li **nastavnici brinu o tome kako se osjećaju**, a njih ukupno 17% se ne slaže da nastavnici brinu o njihovim osjećanjima (*DUGA, 2021*).
- Komunikacijske – 20% nastavnika nije sigurno da li su učenici s invaliditetom i njihovi roditelji/staratelji uključeni u proces planiranja aktivnosti, a 7% smatra da u njihovoј školi učenici s invaliditetom **nisu nikako uključeni u proces planiranja**. Učenici i roditelji najčešće nisu sigurni kreiraju li se planovi za učenike koji trebaju dodatno podršku, što upućuje na to da nisu upoznati s time da li se pravi poseban plan za pojedine učenike i da ne učestvuju u njegovom kreiranju (*DUGA, 2021*).

2.2. Prevazilaženje prepreka

Tranzicijski plan predstavlja individualiziranu podršku učeniku tokom perioda privikavanja na novu školsku sredinu, kako bi se osigurali optimalni uvjeti za uključivanje i napredovanje djeteta. **Podrška se fokusira** na područja: **brige o sebi, mentalnog/emocionalnog zdravlja, društvenog blagostanja i akademskog uspjeha**.

To nije individualni obrazovni plan (IOP), ali može biti njegov dio. Tranzicijski plan je **plan podrške za učenika i porodicu**, odnosi se na duži vremenski period i obuhvata aktivnosti koje odrasli koji se bave djetetom u porodici i školi planiraju i realiziraju kako bi olakšali proces prelaska na sljedeći nivo obrazovanja. Proces tranzicije utječe na to kakva će biti adaptacija učenika na novu sredinu, zahtjeve i očekivanja, te da li će se uspostaviti osnove za dalje uspješno školovanje. Način na koji škole omogućavaju povezanost s djecom, porodicama i zajednicom ukazuje na to da li postoji planiran program aktivnosti za podršku djetu tokom tranzicijskog perioda. Takvi programi pružanja podrške služe za povezivanje različitih konteksta u kojima djeca žive.

2.3. Refleksije uspješne tranzicije

Sistematski i planski pristup tranziciji učenika iz razredne u predmetnu nastavu ima višestruke pozitivne efekte na sve uključene u proces.

Odnos učenika prema školi i školski uspjeh:

- školska postignuća: usvaja nova znanja i vještine, razvija interesiranja
- stav prema nastavi: prihvata školu, učestvuje u školskim aktivnostima
- odnos prema školi: rado ide u školu, priča o školi, prihvata nastavnike i vršnjake
- učestvovanje u vannastavnim i vanškolskim aktivnostima: pokazuje inicijativu da se uključi.

Socijalno-emocionalna dobrobit učenika:

- status u vršnjačkoj zajednici: prisutan osjećaj prihvatanja, pozivaju i uključuju ga u druženje
- lično zadovoljstvo: zadovoljan je
- slika o sebi: pozitivna samoprocjena, razvijeno samopouzdanje, samostalnost, samoregulacija

Inkluzivna tranzicija iz razredne u predmetnu nastavu

Smjernice i preporuke za planiranje inkluzivne tranzicije u odgoju i obrazovanju

- emocionalna stabilnost: smanjuju se strah, otpor, anksioznost
- socijalizacija: razumije pravila ponašanja, uklapa se u vršnjačku grupu.

Pozitivan utjecaj tranzicije na školsku zajednicu:

- potaknuto usavršavanje nastavnika, kreativno traganje, razmjena iskustava s kolegama, prihvatanje koncepta obrazovanja za sve
- potaknuta empatičnost nastavnika: prate potrebe djeteta, prijateljski se ophode s djetetom i porodicom, razvijaju emocionalno tople odnose, spremni su pomoći
- potaknuto samopouzdanje nastavnika: nema izrazitih otpora, procjenjuju da je rad s učenikom sa smetnjama u razvoju moguć, individualiziraju nastavu
- pozitivne promjene u okruženju, načinu rada, opremi
- učenici iskazuju više empatije i razumijevanja za različitosti
- bolja saradnja s roditeljima/ starateljima u skladu s potrebama porodice i djeteta kroz izradu, realizaciju i praćenje tranzicijskih planova
- škola je spremna prepoznati i odgovori na različite potrebe djece i odgovorna je za kvalitetno obrazovanje svih učenika.

2.4. Planiranje tranzicije iz razredne u predmetnu nastavu za djecu s teškoćama u razvoju

Obrazovna tranzicija je sastavni dio svakog obrazovnog sistema. Učenici prelaze između odjeljenja unutar iste škole, između škola, mijenja se njihovo okruženje prilikom promjene učionice za različite predmete, vršnjačko okruženje je također podložno promjenama. S prelaskom iz razredne u predmetnu nastavu dolazi do najveće promjene nastavnog osoblja, ali i uobičajene rutine i školskog rasporeda.

Svako dijete obrazovnu tranziciju doživjava različito u zavisnosti od resursa koje nosi u sebi i senzibiliziranog okruženja, te se u skladu s tim prilagođava novim uvjetima. **Različiti su načini i strategije** da se period tranzicije učini manje izazovnim za učenika i ostale učesnike odgojno-obrazovnog procesa. Tranziciju je potrebno **planirati na vrijeme**. U planiranju tranzicije **učestvuju:** *učenik, roditelji/staratelji, učitelj, budući razrednik, vršnjaci, pedagog škole, edukator-rehabilitator/asistent u nastavi/ psiholog/ socijalni radnik.*

Izrada tranzicijskog plana koji uključuje učenika je od iznimne važnosti jer se na taj način omogućava uspješna tranzicija i uključivanje svih učesnika odgojno-obrazovnog procesa. Tranzicijskim planovima kreiramo uvjete za uspješnu adaptaciju učenika u periodu tranzicije. Neophodno je sagledati lične karakteristike osobe: snage i potrebe, način učenja, osobine ličnosti, socijalizacije i prilagođavanja, iskustva u životnim situacijama, želje, interesiranja, te moguće strahove i dileme vezane za proces tranzicije. Ovo je osnova da se uskladi i postavi plan podrške, te omogući prilagođavanje učenika i porodice na promjene. Ovakav oblik planiranja podrške **u fokus stavlja učenika** i njegove potrebe, dozvoljavajući mu da samostalno odredi smjer u kojem želi razvijati vlastiti život. Tranzicijski plan predstavlja **sastavni dio pedagoškog kartona učenika.**

Inkluzivna tranzicija iz razredne u predmetnu nastavu

Smjernice i preporuke za planiranje inkluzivne tranzicije u odgoju i obrazovanju

Tranzicijsko planiranje otvara **prostor za komunikaciju i razmjenu informacija** koje se odnose na strategije učenja i podučavanja, potrebne prilagodbe i načine podrške i komunikacije koji su funkcionalni za učenika. To je prilika da predmetni nastavnici saznaju o tome šta je funkcionalno u razrednoj nastavi i imaju dovoljno vremena za pripremu.

3. Smjernice za inkluzivnu tranziciju

Planiranje obrazovne tranzicije počinje na početku školske godine, **godinu dana prije prelaska u predmetnu nastavu**, kako bi grupa za tranziciju imala dovoljno vremena za pripremu. Poželjno je već početkom školske godine odrediti **budućeg razrednika i uključiti ga u proces**.

Tranzicijski plan

Koraci

Početkom
prvog
polugodišta

Inicijalni sastanak

- Grupa za tranziciju kreira Profil djeteta

2

Treći sastanak

- Procjena napretka
- Eventualna adaptacija Plana akcije

4

U maju

Informativni sastanak

- Budući razrednik predmetnim nastavnicima

3

Drugi sastanak

- Grupa za tranziciju kreira Plan akcije

Na kraju školske godine

Na kraju prvog polugodišta

- Učenik/ica
- Roditelji/ staratelji
- Vršnjaci
- Utelj
- Budući razrednik
- Stručni saradnici

Razumno prilagodb

Saradnja s roditeljima
Vršnjačka podrška
Stručna podrška

Prvenstvena
aktivnost
polugodišta
nove školske godine

- Usmjerenja na rezultate
- Fokus na poboljšanju akademskog i funkcionalnog usjeha
- Zasnovana na potrebama, snagama, željama i interesovanjima učenika

3.1. Koraci ka uspješnoj tranziciji učenika

Korak 1.

Pedagog škole pokreće proces planiranja inkluzivne tranzicije za učenika s teškoćama u razvoju i preuzima ulogu **koordinatora procesa**.

Osobe koje koordiniraju proces obrazovne tranzicije za učenika s teškoćama u razvoju:

- promoviraju vrijednosti inkluzivnog obrazovanja
- podržavaju pravo učenika s teškoćama u razvoju na pristup i učešće te se zalažu za stvaranje poticajnog okruženja za učenje za svako dijete
- posjeduju vještine komunikacije, facilitacije, empatije i aktivnog slušanja koje im omogućavaju vođenje procesa u čijem je centru učenik sa svojim potrebama, željama i interesiranjima.

Dobra **facilitacija** omogućava kreiranje **podržavajuće atmosfere** među učesnicima procesa gdje se otvoreno razgovara o različitim preprekama i ograničenjima: prepreke u stavovima, fizičke, lingvističke, komunikacijske, finansijske, pravne i druge prepreke za učešće u obrazovanju koje trebaju biti prepoznate i uklonjene kako bi se učeniku osigurao jednak pristup i učenje.

1. Koordinator **okuplja** grupu za tranziciju (Slika 1.) koju čine: učenik s teškoćama u razvoju za kojeg se planira tranzicija, roditelji/ staratelji, učitelj, vršnjaci⁴, budući razrednik, pedagog i oni stručni saradnici (psiholog, socijalni radnik, edukator-rehabilitator, logoped, asistent u nastavi) koji su uključeni u rad s učenikom.

⁴ Učenik bira sam kojeg vršnjaka želi u grupi. Ukoliko je potrebno, učitelj može pružiti podršku kako bi izabrali vršnjaka koji najbolje poznaje učenika za kojeg se planira tranzicija.

Uključivanje roditelja/staratelja, porodice, prijatelja i drugih osoba koje poznaju učenika omogućava **bolji uvid u potrebe učenika** iz različitih uglova, te građenje kvalitetnih odnosa i partnerstava.

2. Pedagog organizira kratki **pripremni susret** s članovima grupe na kojem se verbaliziraju očekivanja i uloge (Slika 2.) svakog člana u procesu planiranja.

U cilju kvalitetnog Inicijalnog susreta, koordinator članovima grupe **dostavlja obrasce⁵** koje oni vraćaju pedagigu **prije Inicijalnog sastanka**. Popunjeni obrasci čine **učenički portfolij**. Učenički portfolij sadrži: lične podatke učenika, informacije o podršci koju učenik dobiva, interesiranja učenika, efikasne strategije podučavanja i informacije o interakciji s vršnjacima. Sadržaj portfolija neprocjenjiv je izvor informacija, od kojih će neke kasnije biti unesene u Plan akcije. Portfolij učenika treba biti dostupan nastavnicima predmetne nastave u toku školovanja.

⁵ Obrasci se nalaze u prilogu ovog dokumenta.

Uloge i zadaci grupe za tranziciju

Za početak: Upišite imena članova kojima pripadaju uloge

Razgovarajte o zadacima pojedinih uloga koje će imati članovi grupe za tranziciju

Pedagog

- Upravlja planiranjem i sastancima
- Pruža podršku nastavnom osoblju i stručnim saradnicima
- Daje informacije o školskim programima i aktivnostima u zajednici
- Priprema zahtjev za potrebne resurse, uključujući sve vidove prilagodbe i podrške

Učitelj

- Daje informacije i sliku o učeniku u prethodnom periodu školovanja
- Pruža informacije o potreboj prilagodbi i preporučenim strategijama podučavanja

Vršnjaci

- Pružaju podršku učeniku
- Daju informacije o snagama, interesovanjima, potrebama, životnim vještinama, te vrsti potrebne podrške
- Uključeni su u proces planiranja, donošenja odluka i evaluacije

- Izražava želje, interesovanja, snage, i oblasti u kojima je potrebna podrška, te vrste podrške
- Aktivno učestvuje u razgovorima, donošenju odluka, planiranju, izradi IOPa i tranzicijskog plana, realizaciji, te monitoringu i evaluaciji

Roditelji/ staratelji

- Pružaju podršku učeniku
- Daju informacije o snagama, interesovanjima, potrebama, životnim vještinama, te vrsti potrebne podrške
- Uključeni su u proces planiranja, donošenja odluka i evaluacije

Budući razrednik

- Prati plan akcije i informiše predmetne nastavnike
- Prati napredak učenika
- Komunicira o napretku, izazovima i preprekama s roditeljima/ starateljima, nastavnicima i pedagogom

Stručni saradnici

- Pružaju informacije o snagama, uspjehu, napretku u ostvarenju IOP ciljeva, te strategijama podučavanja
- Identificiraju potrebne servise podrške izvan škole
- Prate napredak učenika

U toku školske godine organiziraju se **četiri sastanka grupe za inkluziju**:

- Inicijalni sastanak – početkom prvog polugodišta
- Drugi sastanak – na kraju prvog polugodišta
- Treći sastanak – u maju
- Završni sastanak – sredinom polugodišta nove školske godine.

Tranzicija u obrazovanju organizira se uz primjenu **osobno usmjerenih pristupa i osobno usmjerenog planiranja⁶** koji podržavaju **inkluzivnu facilitaciju**. Osnovna karakteristika osobno usmjerenog sastanka je fokus na **samu osobu (učenika), potrebe, snove, želje i lične kapacitete**. Sastanci uključuju **niz pristupa u organiziranju i usmjeravanju promjena u školskoj zajednici** koje uključuju učenike s teškoćama u razvoju, njihove porodice i prijatelje.

Alati koji se koriste na osobno usmjerenim sastancima mogu biti različiti, ali postoje osnovne **ideje i vrijednosti** koje su neophodne za uspješnost procesa:

- Učenik s teškoćama u razvoju je **u fokusu**, i u njegovu korist se pokreće proces i realiziraju sastanci.
- Učenik u fokusu planiranja i oni koji ga vole su **odgovorni za životni tok osobe**.
- Cilj osobno usmjerenih sastanaka je **rješavanjem prepreka i zadovoljavanjem potreba učenika u određenom području života**.

Korist osobno usmjerenih sastanaka i pristupa planiranja za učenika s teškoćama u razvoju:

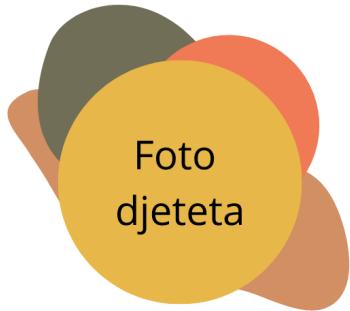
- Osobno usmjereni sastanci kod učenika **povećavaju osjećaj pripadnosti školskoj zajednici**.
- Osobno usmjereni sastanci učenicima daju **veću kontrolu nad svojim životom**.
- Osobno usmjereni sastanci učenicima **daju mogućnost izbora u životu**.

⁶ Više o Osobno usmjerenom planiranju možete naći na <https://dugabih.ba/prirucnik-za-unapredjenje-inkluzivnog-odgoja-i-obrazovanja/>.

Korak 2.

U toku Inicijalnog sastanka koji je predviđen za početak prvog polugodišta, grupa za tranziciju kreira **Profil djeteta** (Slika 3). To je jedan od osobno usmjerenih alata za prikupljanje potrebnih informacija o učeniku. Profil djeteta predstavlja jednostavan prikaz onoga što je važno učeniku, te načina na koji se učeniku može pružiti podrška. Ovaj alat će grupi za tranziciju pomoći da bolje razumije učenika, te na osnovu prikupljenih informacija kreiraju Plan akcije na sljedećem sastanku. Informacije prikupljene uz pomoć ranije popunjениh upitnika pomoći će pokretanju diskusije i osigurati da se sve ono što je važno uvrsti u Profil učenika. Facilitator sastanka prvo traži informacije od učenika za kojeg se izrađuje tranzicijski plan, a nakon toga svi članovi grupe zajedno popunjavaju pojedine dijelove profila. Profil djeteta je rezultat zajedničkog rada grupe, ali **fokus je na onome što učenik za kojeg se planira smatra bitnim**.

Sretan/na sam kada:

**Šta drugi vole
kod mene:**

Teško mi je kada:

**Najbolje mi možete
pružiti podršku:**

Korak 3.

Drugi sastanak se koristi za izradu **Plana akcije** (slika 4). Plan akcije će poslužiti kao resurs za uspješnu tranziciju učenika u narednoj školskoj godini, ali i za pripremu koju je potrebno početi odmah.

Slika 4. Plan akcije

Plan akcije sadrži sljedeće elemente:

- Razumna prilagodba**⁷ predstavlja odgovarajuća prilagođavanja kojima se učenicima s teškoćama u razvoju omogućava i olakšava pristup općem obrazovanju i stjecanje potrebnih znanja i vještina na ravnopravnoj osnovi s vršnjacima. Razumna prilagodba se izravno pojedinačno vezuje za učenike i konkretnе situacije svakog učenika.

⁷ Više o razumnoj prilagobi možete naći na Indikatori inkluzivnog obrazovanja | Duga BiH.

Obaveza osiguravanja razumne prilagodbe stupa na snagu od trenutka kada je učenik zatraži, odnosno kad se prepozna da će učenik trebati neke prilagodbe kako bi mogao učiti i sudjelovati u obrazovnom procesu kao i druga djeca, vršnjaci s kojima ide u razred.

Razumna prilagodba podrazumijeva:

- a) prilagodbu nastavnog programa i sadržaja
- b) prilagodbu okruženja⁸
- c) informacijsko-komunikacijska prilagodba.

Razumna prilagodba često ne zahtijeva dodatna finansijska sredstva. Svaki član grupe može iz svoje uloge doprinijeti da se osigura razumna prilagodba za učenika.

- 2. Podrška porodice⁹** – definirati učestalost i načine komunikacije roditelja/staratelja sa svakim nastavnikom. Također, planirati i podršku drugih članova porodice ukoliko je to bitno za učenika.
- 3. Vršnjačka podrška** – definirati učestalost i načine vršnjačke podrške potrebne učeniku (npr. podrška na velikom i malom odmoru, podrška u snalaženju u prostoru i pronalasku kabineta, podsjećanje na zadaću, vršnjačka grupa za učenje, vršnjačka grupa za razvoj socijalnih vještina).¹⁰
- 4. Stručna podrška** (pedagog, psiholog, socijalni radnik, logoped, edukator-rehabilitator, asistent u nastavi) – definirati učestalost i načine podrške stručnjaka koje su potrebne učeniku.

⁸ Prilagodba okruženja ne odnosi se samo na uklanjanje arhitektonskih barijera. Ona podrazumijeva i raspored sjedenja u kojem učenik s oštećenjem vida sjedi bliže tabli.

⁹ Više o razvoju partnerstva s roditeljima/starateljima možete pronaći na Kvalitetne inkluzivne prakse | Duga BiH.

¹⁰ Više o vršnjačkoj podršci možete pronaći na Kvalitetne inkluzivne prakse | Duga BiH.

Korak 4.

Treći sastanak predviđen je da bude održan u mjesecu maju. Na ovom susretu, članovi grupe imaju priliku razgovarati o postignućima učenika, te ukoliko je potrebno, prilagoditi Plan akcije. Tako će Plan akcije biti sveobuhvatan i spremjan za predmetne nastavnike koji ga trebaju primjenjivati od sljedeće školske godine.

Korak 5.

Informativni sastanak se održava na kraju školske godine. Budući razrednik uz podršku pedagoga na sjednicama odjeljenskih vijeća **predstavlja predmetnim nastavnicima Plan akcije**, fokusirajući se na aktivnosti i potrebnu prilagodbu za učenika. Ostali članovi grupe za tranziciju ne trebaju prisustvovati.

Korak 6.

Sastanak za praćenje plana akcije, uspješnosti tranzicije i eventualnim podešavanjima, najbolje je organizirati početkom novembra **naredne školske godine**, kada je učenik već prešao u predmetnu nastavu. Sastanku prisustvuju svi članovi grupe za tranziciju.

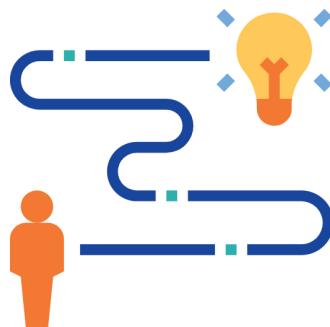
4. Preporuke

Preporuke za planiranje tranzicije u obrazovanju

- Podjela odgovornosti, jasno definiranje uloga i upravljanje procesom tranzicije je neophodno za **postizanje željenih rezultata**.

- U školama postoje preduslovi za **razvoj individualnih tranzicijskih planova** za učenike koji trebaju dodatnu podršku.
- **Sistemsko uvođenje** tranzicijskih planova osiguraće njihovu jednoobraznost i prepoznatljivost u svim školama.

- Razumna prilagodba podrazumijeva i **prilagodbu prostora** koji će omogućiti učenicima s invaliditetom da slobodno funkcioniraju u školskom okruženju.
- Omogućiti **sistemsko i plansko uključivanje učenika s invaliditetom**, njihovih roditelja/ staratelja i vršnjaka u proces planiranja i kreiranje individualnih planova.

- Postoji potreba za standardiziranim obrascima za **praćenje procesa** tranzicije.
- Važno je omogućiti **dodatno educiranje nastavnika** u oblasti osobno usmjerenih pristupa u radu s učenicima s invaliditetom.
- Obrazovna tranzicija može biti izazovan period za učenike, te je važno **pružiti podršku učenicima u prepoznavanju i razumijevanju vlastitih emocija**.

- **Planiranje obrazovne tranzicije** podrazumijeva upoznavanje učenika s nastavnim predmetima i sadržajima, postavljanje jasnih kriterija ocjenjivanja, te identificiranje mreže podrške za učenika u cilju lakšeg prevazilaženja izazova s kojima se susreće.

5. Literatura:

Dockett, S., Perry, B., Campbell H, Hard L., Kearney E., Taffe R., Greenhill J., EARLY YEARS LEARNING AND CURRICULUM, Reconceptualising Reception: Continuity of learning, Department of Education and Children's Services, Government of South Australia, December, 2007.

Inclusive Solutions, PERSON CENTERED PLANNING TOGETHER, 2016

Konvencija o pravima djeteta (CRC, 1989)

Konvencija o pravima osoba s invaliditetom (CRPD, 2006)

Ministarstvo obrazovanja, nauke i sporta Republike Slovenije, TRANSITIONS FROM EARLY CHILDHOOD EDUCATION AND CARE TO PRIMARY EDUCATION - OECD Review of Policies and Practices for Transitions from ECEC to Primary Education, September, 2017.

Ministarstvo za obrazovanja, nauku i mlade Kantona Sarajevo, METODOLOGIJA REALIZACIJE ONLINE NASTAVE U KANTONU SARAJEVO SA SMJERNICAMA ZA IZRADU DIGITALNOG OBRAZOVNOG SADRŽAJA I PRAĆENJE, VREDNOVANJE I OCJENJIVANJA UČENIKA/CA , avgust 2020

Opći komentar br. 4 (2016) Član 24: Pravo na inkluzivno obrazovanje

Udruženje DUGA, ANALIZA PREPREKA PRILIKOM TRANZICIJE IZ RAZREDNE U PREDMETNU NASTAVU U ŠKOLAMA U KANTONU SARAJEVO, Sarajevo, januar, 2021.

Udruženje DUGA, MyRight-Epowers People with Disabilities, INDIKATORI ZA PRAĆENJE IMPLEMENTACIJE INKLUSIVNOG OBRAZOVANJA U SKLADU S ČLANOM 24. KONVENCIJE O PRAVIMA OSOBA S INVALIDITETOM, Sarajevo, 2020.

Udruženje Život sa Down sindromom FBiH, VODIČ ZA PRIMJENU INDIVIDUALNIH TRANZICIJSKIH PLANOVА, Sarajevo, decembar 2019.

UNESCO, GUIDELINES FOR INCLUSION: ENSURING ACCESS TO EDUCATION FOR ALL, Paris, 2005

Zlatarović, V., Mihajlović, M., KARIKA KOJA NEDOSTAJE – Mehanizmi podrške detetu sa teškoćama pri prelasku na sledeći nivo obaveznog obrazovanja u “redovnom obrazovnom sistemu”, CIP (Centar za interaktivnu pedagogiju), Beograd, 2013. Resursi za planiranje tranzicije učenika s teškoćama u razvoju iz razredne u predmetnu nastavu

Obrasci za portfolij učenika

Copyright © dugabih.ba

Resursi za planiranje tranzicije učenika s teškoćama u razvoju iz razredne u predmetnu nastavu

Materijali koje sadrži ovaj portfolio predstavljeni su u cilju uspješne obrazovne tranzicije učenika iz razredne u predmetnu nastavu unutar iste ili različitih škola. Obrasci koji slijede mogu poslužiti kao priprema za učešće na sastanku planiranja za učenika.

Da bi se tranzicija odvijala neometano, od velikog su značaja informacije koje razmjenjuju roditelji/staratelji, vršnjaci, nastavnici i menadžment škole.

Obrazovna tranzicija može biti biti veoma izazovan period – za učenika, porodicu, nastavnike i školu. Kreiranjem individualnog tranzicijskog plan za učenike koji trebaju dodatnu podršku uspostavlja se sistem razmjene informacija i osigurava kontinuitet uspješnih strategija učenja i podučavanja.

Sadržaj ovog portofolija možete prilagoditi svakom djetetu individualno.

Ovaj portfolio pripada _____ i u kreiranju su učestvovali:

(nastavnik/ca) _____ (Datum) _____ (potpis)

(nastavnik/ca) _____ (Datum) _____ (potpis)

(roditelji/staratelji) _____ (Datum) _____ (potpis)

(učenik/ca) _____ (Datum) _____ (potpis)

Lični podaci¹¹

Ime i prezime:	Ime roditelja/staratelja:	Alergije/ upozorenja:
Datum rođenja:	Adresa:	Kontakt-telefon roditelja/ staratelja Kontakt-mail roditelja/ staratelja

Podrška koju dijete ima u školi

Vrsta podrške	Učestalost
Vršnjaci	
Pedagog/ psiholog škole	
Asistent u nastavi	
Edukator-rehabilitator	
Logoped	
Drugo:	

Da li je izrađen IEP za učenika? Ukoliko jeste, navesti gdje se nalazi.

Podrška koju dijete i porodica dobivaju van škole

Vrsta podrške	Učestalost
Psiholog/psihoterapeut	
Podrška Centra za socijalni rad	
Podrška Porodičnog savjetovališta	
Edukator-rehabilitator	
Logoped	
Drugo:	

¹¹ Zakon o zaštiti ličnih podataka.

Predstavljanje učenika/ce

Uputa za prilagođavanje upitnika učenicima s intelektualnim teškoćama, učenicima s oštećenjem vida (slabovidost ili sljepoća), učenicima s oštećenjem sluha (nagluhost ili gluhoća)¹²

Za učenike s intelektualnim teškoćama preporučeno je korištenje EU standarda za pripremu upitnika uz pisanje jednostavnijeg, razumljivog teksta. Easy to read standard (easy-to-read.eu), metoda lakog čitanja koja predstavljanja pisanje informacija (teksta) jednostavnim rječnikom kako bi se osiguralo bolje razumijevanje teksta osobama s intelektualnim teškoćama/ teškoćama u čitanju; Easy to read - prilagođen, pojednostavljen tekst praćen fotografijama ili crtežima koji jasno prikazuju i podržavaju taj tekst. Prilagođavanje teksta kroz: veće razmake između riječi, rečenica, označavanje prostora za čitanje i pisanje, primjereno uključivanje u zajedničko čitanje: na početku teksta ili odlomka, upućivanje na korištenje orientira u čitanju: praćenje slijeda čitanja, korištenje prsta, podvlačenje, usmjeravanje na čitkost i preglednost napisanog.

Za učenike s oštećenjem vida (slabovidnost ili sljepoća) upitnik je potrebno pripremiti u Word formatu kako bi sadržaj mogao biti čitan i govornim programom, npr.text to speech. Koristiti izražen kontrast figura pozadina, odgovarajući font i veličinu slova (Arial ili Tahoma ili Verdana ili Myriad ili Helvetica ili Calibri ili Candara ili Corbel ili Segoe, najmanje 14 ili veći font, u skladu s potrebom konkretnog djeteta).

Za učenike s oštećenjem sluha (nagluhost ili gluhoća) upitnike pripremiti koristeći, kada je potrebno, što više vizuelnih sredstava (grafički prikaz/slike, predmeti, modeli) koji olakšavaju razumijevanje, naglašavanje ključnih riječi. Pojasniti nepoznate riječi sinonimom. Sva uputstva dati u pisanoj formi. Izbjegavati dvostruka značenja.

¹² Preuzeto iz „Metodologija realizacije online nastave u Kantonu Sarajevo sa smjernicama za izradu digitalnog obrazovnog sadržaja i praćenje, vrednovanje i ocjenjivanja učenika/ce“ (avgust 2020), www: <https://mon.ks.gov.ba/sites/mon.ks.gov.ba/files/metodologija-2020.pdf>

Pitanja za učenika/cu

Datum: _____

Zovem se _____ Imam _____ godina.

Imam _____ braće i _____ sestara. Živim s _____.

Imam kućne ljubimce _____.

Najviše volim da _____.

Uopće ne volim da _____.

Zabavlja me kada _____.

Najlakše učim kada _____.

Neke od stvari koje mi pomažu u školi su: _____.

U školi najviše volim _____.

U školi ne volim kada _____.

Moj najdraži predmet je _____, zato što _____.

Predmet koji ne volim je _____, zato što _____.

Muzika koju volim da slušam _____.

Moj omiljeni film je _____.

Moja najdraža knjiga je _____.

Igra koje se rado igram je _____.

U slobodno vrijeme volim da _____.

Volio/la bih da me ne pitate o _____.

Uživam da pričam o _____.

Moj najbolji drug/drugarica _____.

Na velikom odmoru najčešće provodim vrijeme s _____.

Šta bi htio/htjela da novi nastavnici znaju o tebi?

Prilagođen upitnik za učenike/ce u skladu s *Easy to read standardima*¹³

Kako se zoveš?

Koliko imaš godina?

Imaš li brata ili sestru?

S kim živiš?

Imaš li kućnog ljubimca?

Šta najviše voliš da radiš?

Šta uopće ne voliš da radiš?

Kako se zabavljaš?

¹³ Prilagodbu uradilo Udruženje "Život s Down sindromom FBiH"

Na koji način ti je najlakše učiti?

Šta ti pomaže u školi da lakše pratiš nastavu?

Koje su ti najdraže aktivnosti u školi

Koje aktivnosti u školi ne voliš

Koji ti je nadraži predmet u školi? Zašto?

Koji predmet u školi ne voliš? Zašto?

Koju muziku voliš da slušaš?

Koji ti je omiljeni film?

Koja ti je najdraža knjiga?

Koju igru voliš da igraš?

Šta voliš da radiš u slobodno vrijeme?

O čemu ne voliš da govariš?

O čemu voliš da pričaš?

Ko ti je najbolji drug ili drugarica?

S kim provodiš vrijeme na velikom odmoru u školi

Šta bi htio/htjela da novi nastavnici znaju o tebi?

Pitanja za roditelje/ staratelje

Datum: _____

Ovaj obrazac može poslužiti za upoznavanje s roditeljima/ starateljima i kao osnova za komunikaciju o dešavanjima i školi i izazovima s kojima se učenik susreće.

Možete li nam ukratko predstaviti Vaše dijete? Ispričati priču o njemu/njoj i pomoći nam da ga/ju bolje upoznamo.

1. U kojim aktivnostima uživa Vaše dijete? Šta ga zanima, raduje, inspirira?

2. Šta predstavlja najbolji motivator i nagradu za Vaše dijete?

3. Na koji način Vaše dijete najbolje komunicira s drugima?

- govor pisani govor simboli/ slike
 znakovni jezik asistivna tehnologija
 kombinacija: _____

4. Da li promjena rutine ili prijelaz između aktivnosti utječu na ponašanje Vašeg djeteta?

Nikada

Ponekad

Često

Ukoliko utječu, na koji način nastavnici mogu pomoći Vašem djetetu da se adaptira na promjene i tranzicije?

5. Da li Vaše dijete pokazuje pretjeranu osjetljivost na podražaje iz okoline?

Da Ne

Na koje podražaje se to najčešće odnosi?

Vizuelne Auditivne Miris Dodir

Okus Drugo: _____

Objasnite: _____

6. Koji načini su prilagodbe ranije pomagali? _____

7. Kako bi škola adekvatno odgovorila na potrebe djeteta u različitim situacijama i omogućila kvalitetno učešće u svim aktivnostima, važno je da se razumiju i povremena izazovna ponašanja djeteta koja mogu izazvati sljedeći faktori:

- Pretjerana osjetljivost na podražaje iz okoline npr. buka u učionici
- Promjene u rutini, npr. iznenadna promjena u rasporedu časova i slično
- Privlačenje pažnje nastavnika i drugih učenika
- Bijeg od aktivnosti u kojoj ne želi učestvovati zbog:
 - nerazumijevanja nastavnih sadržaja i upute nastavnika
 - neprilagođenog sadržaja i pristupa podučavanja
 - nedostatka pažnje i koncentracije
 - nezadovoljenih fizioloških potreba (glad, umor, potreba za odlaskom u wc).
- Drugo: _____

Prema Vašem iskustvu koji najbolji način da se adekvatno odgovori na potrebe djeteta?

8. Kako se Vaše dijete snalazi u komunikaciji i interakciji s vršnjacima? Šta škola može uraditi da pruži podršku u izgradnji kvalitetnih vršnjačkih odnosa?

9. Koja dodatna podrška je potrebna Vašem djetetu (asistent, logoped...)?

10. Postoji li još nešto što mi možete reći o Vašem djetetu kako bih ga bolje upoznao?

11. Koji je najbolji način da s Vama komuniciramo o napretku i izazovima Vašeg djeteta?

- Telefonom (broj na koji Vas mogu dobiti): _____
- E-mailom: _____
- Porukama (Viber/ Whatsapp): _____
- Drugo: _____

12. I na kraju, molim Vas da nam kažete na šta ste najviše ponosni kada je Vaše dijete u pitanju?

Koje su Vam informacije potrebne od škole da biste Vaše dijete bolje pripremili za prelazak u predmetnu nastavu?

Označite sve koji su relevantni za Vas i Vaše dijete

- Upoznavanje sa menadžmentom škole, stručnom službom, razrednikom, nastavnicima
- Raspored časova i smjena
- Mogućnost ishrane u školi
- Prilike za uključivanje roditelja u školski život
- Procedure koje se odnose na saradnju roditelja sa školskim inkluzivnim timom
- Metode i načini rada nastavnika u predmetnoj nastavi
- Procedure koje se odnose na duže i kraće izostajanje iz škole radi bolesti
- Prilagođenost sigurnost školskog prostora – učionica, hodnika, toaleta, dvorišta
- Brojnost odjeljenja
- Načini podrške djeci za uspješno prilagođavanje na školsko okruženje
- Saradnja škole i drugih institucija i organizacija (Centar za socijalni rad, porodično savjetovalište, udruženja i nevladine organizacije)
- Iskustvo nastavnog osoblja u radu s djecom s teškoćama u razvoju
- Aktivnosti škole za razvoj prihvatanja različitosti i spremnost da zadovolji različite potrebe djece i porodica
- Aktivnosti škole za razvoj vršnjačke podrške
- Drugo: _____

Dio koji popunjava nastavnik/ca razredne nastave Datum: _____
Vizuelna podrška

Vrsta podrške	Svrha	Primjer	Potrebni materijali	Nivo samostalnosti
☐ Raspored dnevnih aktivnosti	Učenik prelazi između časova ili učionica slijedeći vizuelne upute	Linija na stolu koja pokazuje slijed aktivnosti: likovno – tjelesni – veliki odmor	Simboli/ slike koje predstavljaju pojedine dijelove školskog dana	
☐ Slijed specifičnih aktivnosti	Učenik/ ca završava određenu aktivnost ili rutinu uz vizuelne upute	Pakovanje školske torbe, izrada likovnog rada, odlazak u toalet	Simboli/ slike koje predstavljaju pojedine radnje u toku aktivnosti	
☐ Etikete	Za određivanje materijala, naziva predmeta i odgovarajućeg mesta	Slike, slova, boje, oblici ili simboli zalijepljeni na predmete/ lokacije	Isječeni samoljepljivi vizuelni pokazatelji	
☐ Drugo:				

Recite nam ukoliko postoje neke druge strategije vizuelne podrške, koje su bile uspješne dosada:

Podrška u organizaciji i okruženju

Datum: _____

Označite sve koji su relevantni za učenika/cu

- Učenik sjedi dalje od izvora buke (vrata, prozora i sl.)
- Učenik sjedi bliže nastavnicima i tabli
- Vizuelni raspored treba biti na stolu ili lako dostupan
- Osigurati tih kutak u učionici u kojem učenik može raditi samostalno
- Pored učenika sjedi vršnjak koji može pomoći
- Dozvoliti dodatno vrijeme za prijelaz između aktivnosti
- Dozvoliti dodatno vrijeme za prijelaz između učionica ili oblačenje za izlazak na odmor/ tjelesni
- Omogućiti dodatno vrijeme ili vizuelna pomagala za pripremu materijala i organizaciju na početku i kraju dana
- Naglasiti iznenadne promjene u rasporedu ili rutini
- Učenik sve školske radove odlaže u jednu fasciklu
- Pripremiti ček-liste za organizaciju i pripremu materijala
- Jasno označiti prostor u koji učenici odlažu svoje stvari
- Drugo: _____
- Drugo: _____
- Drugo: _____

Recite nam ukoliko postoje neke druge strategije podrške u organizaciji i okruženju, koje su bile uspješne dosada:

Vršnjačka podrška

Datum: _____

Označite sve koji su relevantni za učenika/cu

Vrsta podrške	Učestalost
Drug na odmorima	
Drug za zadaću	
Vršnjačka grupa za razvoj socijalnih vještina	
Vršnjačka grupa za igru	
Socijalne priče	
Krug prijatelja	
Sportske aktivnosti	
Vannastavne aktivnosti (sekcije, klubovi i slično)	
Drugo:	

Molimo Vas da date pojašnjenja za pojedine oblike podrške ukoliko želite:

Strategije podučavanja

Datum: _____

Označite sve koji su relevantni za učenika/cu

- Označiti predmete i lokacije u školskom okruženju s tekstom ili slikama
- Dati kratke verbalne upute
- Prikazati dnevni raspored na vidnom mjestu
- Koristiti uokvirivanje/ boje da biste naglasili određene informacije
- Dodati dodatna vizuelna pomagala prilikom davanja uputa (gestikulacija, slike, pisano)
- Upotrijebiti različite boje da biste naglasili koncepte i važne informacije
- Nove lekcije snimiti za kasnije preslušavanje
- Omogućiti česte pauze radi kretanja (da nešto doneše, zalije cvijeće i sl.)
- Saznati o interesiranjima učenika da biste to istaknuli u gradivu (što više značenja zadatak ima za učenika, lakše će ga prenijeti i u drugo okruženje)
- Smanjiti obim zadaće
- Koristiti alternativne metode za pisani materijal (kompjuter, grafički organizatori i sl.)
- Govoriti taho i polako
- Obratiti pažnju na nivo buke u učionici
- Steći pažnju učenika prije nego što počnete davati upute
- Koristiti socijalne priče ili skripte da biste objasnili socijalne situacije
- Koristiti stvarne primjere koji slikovito objašnjavaju sadržaj
- Koristiti više različitih situacija da objasnite vještinu koju učenik treba usvojiti (generalizacija)
- Omogućiti različite nagrade i potkrepljenja za učenika
- Sadržaj podijeliti na manje cjeline, postepeno ih podučavati i vježbati s učenikom
- Stalno provjeravati da li ste privukli pažnju učenika
- Rad jedan na jedan Rad u paru Rad u maloj grupi

Druge metode podučavanja koje mogu koristiti ovom učeniku:

Pitanja za vršnjaka/inju

Datum: _____

Molim te da razmisliš o sljedećim pitanjima i iskreno odgovoriš na njih. Tvoji odgovori će nam pomoći da kvalitetnije pružimo podršku tvome drugu/drugarici kada pređe u predmetnu nastavu.

1. Kada je tvoj drug/drugarica sretan/na u školi? Navedi sve situacije (npr. na kojim časovima, u kojim aktivnostima i slično).

2. Kada tvoj drug/drugarica nije sretan/na u školi? Navedi sve situacije (npr. na kojim časovima, u kojim aktivnostima i slično).

3. Kako ti i ostali učenici iz razreda možete pomoći vašem drugu/drugarici da se bolje osjeća u školi?

Smjernice su nastale u okviru projekta
„Inkluzivna tranzicija za dijete i porodicu“
koji je finansijski podržalo Ministarstvo za obrazovanje,
nauku i mlade Kantona Sarajevo